

Хабижанова Г.Б.,
Сагинаева А.Н.

**Революцияға дейінгі және
кеңестік әдебиеттерде қоман-
қыпшақтардың зерттелу тари-
хы: зерттеулердің
ерекшеліктері**

Зерттеудің мақсаты қоман-қыпшақтарының саяси, этникалық тарихын, мәдениетін, дінін және тілін қарастырған еңбектерді зерделей отырып, қоман-қыпшақтарының көрші халықтармен этно-тарихи байланысын қарастырған еңбектердің ерекшелігін анықтау. Тақырып көлемінде жарық көрген еңбектерді жүйелеп революцияға дейінгі, кеңестік кезеңдегі зерттеулер деп қарастырамыз.

Революцияға дейінгі кезеңдегі зерттеулер тарихи жазба деректер мен этнографиялық мәліметтер негізінде қоман, қыпшақ, қимақ тайпалары жақын тайпалар деген тұжырым жасалған. Қыпшақтардың тілі, ру-тайпалық құрамын зерттеу негізінде қазақ, өзбек, башқұрт сияқты түркі тілдес халықтардың этникалық тарихына қыпшақ этникалық компонентінің ықпалы болғаны анықталған.

Кеңестік кезеңнің бастапқы жылдарында ғылыми зерттеулерде негізінен маркстік-лениндік методология басшылыққа алынып, зерттеулерде көшпелілерге негативті баға беру басымдық болған. Бұл кезеңдегі қыпшақтанулық зерттеулердің басты жетістігі жазба деректердің ғылыми айналымға енгізілуі болды. Жазба деректер негізінде қыпшақ бірлестігіне енген ру-тайпалардың құрамы, территориясы, мәдениеті, дүниетанымы, көрші халықтармен қарым-қатынасы тарихы зерттелді.

Түйін сөздер: командар, қыпшақтар, орта ғасыр, тарихнама, зерттеулер.

Habyzhanova G.B.,
Saginayeva A.N.

**History of coman-kipchaks
study in pre-revolutionary and
soviet literature: peculiarities of
research**

Main purpose of this research is to identify the peculiarities of the works, studying political, ethnic history, culture, religion and language of the Coman-Kipchak. Works that were published on the research topic are systematized to pre-revolutionary and Soviet period. Based on the analysis of written historical sources and ethnographic materials of the pre-revolutionary period, it was concluded that the Coman, Kipchak and Kimek tribes are related to each other. Based on the study of congeneric composition and language affiliation of the Kipchaks, influence of the Kipchak component on the ethnic history of the Turkic-speaking people, such as: Kazakhs, Uzbeks and Bashkirs, was discovered. During the early Soviet period, scientific research was based on the marxist-leninist methodology, and works of this period mostly contained negative assessment of the nomadic people history. The main achievement in Kipchakology was the introduction of written scientific sources. On the basis of written sources, the congeneric composition of the Kipchak alliances, territory, culture, world views, history of relations with neighboring nations was studied.

Key words: comans, kipchaks, middle ages, historiography, studies.

Хабижанова Г.Б.,
Сагинаева А.Н.

**История изучения коман-
кипчаков в дореволюционной
и советской литературе:
особенности исследований**

Целью данного исследования является выявление особенностей в работах исследовавших политическую, этническую историю, культуру, религию и язык коман-кипчаков. Труды, опубликованные по теме исследования, систематизированы на дореволюционный и советский периоды. На основе анализа письменных исторических источников и этнографических материалов дореволюционного периода был сделан вывод о том, что команы, кипчаки и кимаки – родственные племена. На основе изучения родоплеменного состава и языковой принадлежности кипчаков было выявлено влияние кипчакского компонента на этническую историю тюркоязычных народов, таких как: казахи, узбеки и башкиры. В работах советского периода исследования проводились в основном в рамках марксистско-ленинской методологии, и в них во многом доминировала негативная оценка истории кочевых народов. Главным достижением в кипчаковедении стало введение в научный оборот письменных источников. На основе письменных источников исследовались родоплеменной состав кипчакского объединения, территория, культура, мировоззрение, история взаимоотношений с соседними народами.

Ключевые слова: команы, кипчаки, средний век, историография, исследования.

**РЕВОЛЮЦИЯҒА
ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК
ӘДЕБИЕТТЕРДЕ
ҚОМАН-
ҚЫПШАҚТАРДЫҢ
ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ:
ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Кіріспе

Ортағасырларда қыпшақтар Еуразия аумағындағы халықтар мен тайпалардың тарихында елеулі орын алған. Бүгінгі таңда қыпшақтар тарихын қарастырған зерттеулерге қызығушылықтың артуы негізінен тарихнаманың тарих ғылымының бір саласы ретінде рөлінің артуына да байланысты. Бұл сала негізінен өзара байланысты қыпшақ тарихының теориясы мен методологиясын қалыптастыру бағытында дамуда. Қыпшақтар тарихын зерттеуде қол жеткізген ғылыми жетістіктерді, ғылыми жаңалықтарды тарихи кезең бойынша саралап, тақырып бойынша елеулі үлес қосқан ғалымдардың тұжырымдарына тиісті бағасын беруде тарихнамалық зерттеу өте қажет. Қыпшақтар тарихын зерттеу XVIII ғасырдан бастау алады, ал XX ғасырда қоман-қыпшақтарының саяси, этникалық тарихы, мәдениеті, діні, тілі және көрші халықтармен байланысы ғылыми негізделіп жан-жақты қарастырыла бастады. Осы кезең аралығында қарастырылып отырған мәселенің негізгі аспектілерін бірқатар ғалымдар еңбектерінде деректер негізінде барынша ашып берді. Сондықтан да қоман-қыпшақтарының тарихын, көрші халықтармен этно-тарихи байланысын қарастырған зерттеулердегі тұжырымдарды тарихнамалық талдау қажет. Зерттеуді жүйелі жүргізу үшін тақырып аясында жарияланған еңбектерді революцияға дейінгі және кеңестік кезеңде жарық көрген еңбектер деп топтастырып қарастыруды жөн көрдік. Оған қол жеткізу үшін ғылыми әдістерден хронологиялық, мәселелік және салыстырмалық әдістерді қолданамыз. Сол арқылы мәселенің тарихи кезеңдердегі зерттелу деңгейін анықтаймыз.

Қыпшақтардың көрші халықтармен қарым-қатынасы мәселесі турасында алғашқы зерттеулер

Революцияға дейінгі кезеңде қыпшақтардың көрші халықтармен қарым-қатынасы мәселесі турасында алғашқы зерттеулер XVIII ғасырда жазыла бастады. Алғашқылардың бірі болып мәселеге орыс зерттеушілері көңіл аударды. Олардың қатарында В.Н. Татищев (Татищев, 2012), Н.М. Карамзин (Карамзин, 1991), С.М. Соловьев (Соловьев, 1960), П.В. Голубовский (Го-

лубовский, 2013), В.В. Бартольд (Бартольд, 1968) сынды тарихшылар мен ориенталистер болды. Аталған зерттеушілер қыпшақтардың тарихын Киев Русінің тарихымен тікелей саяси, экономикалық, мәдени байланыс тұрғысынан қарастырды.

В.Н. Татищев өзінің «История Российская» атты еңбегін тарихи кітаптар мен қолжазбалар негізінде жазған. Ол половцылар (қыпшақтар) мен командарды пешенегтермен бір халық ретінде «Половцы те же по сути печенеги. Имя это у русских, может, им от пространных полей или степей данное. Сами они звались команамы, или куманамы (Татищев, 2012: 184), – дей келе – Команы, куманы – половцы и печенеги, у турок – маджары, магиары, мазары, греки их именовали, как пацинаки, пеуцины или певкины и черные, у венгров – хунеры, у татар – каракипчаки», – деп көрсетеді (Татищев, 2012: 163).

Н.М. Карамзинде В.Н. Татищев сияқты пешенегтер мен половцылар (қыпшақтар) бір халық деген көзқарасты ұстанған (Карамзин, 1991: 40). Дегенмен Н.М. Карамзиннің еңбегі хронологиялық тұрғыдан тарихи оқиғаларды жүйелеп жазуымен ерекшеленді.

Ал, С.М. Соловьев өзінің «История России с древнейших времен» деген еңбегінде орыс жылнамаларындағы деректерге талдау жасаған. Зерттеу барысында Киев Русі мен қыпшақтардың қарым-қатынасының бастамасы орыстар мен қыпшақтардың географиялық орналасу аумағының жақын болғандығынан деген тұжырым жасаған (Соловьев, 1960: 650). Яғни, С.М. Соловьевтің пікірінше, қыпшақтардың күштілігі орыс княздарының бірігуіне, орыстардың бос жатқан жерлерге қоныстануына ықпал еткен. Нәтижесінде Мәскеу жеріне қоныстану үдерісі аз уақытта аяқталып, мемлекеттің орталығы Киевтен Мәскеуге көшірілген.

1884 жылы жарық көрген П.В. Голубовскийдің «Печенеги, тюрки и половцы до нашествие татар» (Голубовский, 2013) деген еңбегінде орыстар мен половецтер (қыпшақтар) арасындағы әскери жорықтарды жазады. Орыс жылнамалары деректеріне сүйеніп зерттеушілердің қыпшақтарды «жабайы көшпенділер», тек тонаушылық мақсатта соғыстар жүргізген деген көзқарасынан П.В. Голубовский өзін аулақ ұстап, мәселеге кәсіби және өркениеттілік тұрғысынан келген. Екі елдің арасында да бейбіт қатынастар болып, нәтижесінде сауда, мәдени, елшілік, неке байланыстары жүзеге асқандығын алғашқылардың бірі болып дәлелдеген.

П.В. Голубовский қыпшақтардың этника-

лық тарихын қарастырғанда қыпшақтарды қаңлылармен бір тайпаның құрамында көрсеткен. Оның пікірінше, қыпшақтар мен қаңлылар екіге бөлінгенге дейін бір тайпаны құраған, арал-каспий далалық аймағын қоныстанған ғұздар болуы мүмкін. Кейін бұл түркі тайпасы бірнеше тармаққа: пешенег-қаңлы, ұздар немесе ғұздардың ескі тайпалық атауын сақтаған торктар және қоман-қыпшақтарға бөлінген деген болжам ұсынған П.В. Голубовский (Голубовский, 2013: 126).

Академик В.В. Бартольдтің тарихи еңбектері алғашқы қыпшақтанулық зерттеулердің негізін қалады. Қыпшақтар тарихын арнайы зерттеу тақырыбы ретінде нысанаға алмағанымен, мақалаларында қыпшақтардың этногенезі, территориясы, мәдениеті, көрші халықтармен байланысын зерттеген. Атап айтқанда Орта Азиядағы геосаяси жағдайға ықпал еткен қыпшақ-хорезм қарым-қатынастарының мәселелерін алғашқылардың бірі болып қарастырды. Қыпшақтар хорезмшахтың әскерінде қызмет атқарды және әскери жорықтарға қатысты. Мұхаммед Хорезмшах тұсында қыпшақтардың мемлекетте ықпалы артты, жоғары лауазымды қызметтерге тағайындалды. В.В. Бартольдтің пікірінше оған Мұхамедтің анасы Теркен-хатунның қыпшақ тайпасынан шығуы себеп болған (Бартольд, 1963: 413-415). Жалпы, В.В. Бартольд Хорезм мемлекетіндегі қыпшақтардың рөлін объективті түрде анықтаумен қатар еңбегінде қыпшақтардың түркі тілдес халық екенін және олардың кимек, қоман тайпаларымен этникалық шығу тегі бір екенін негіздеп жазды. Сондай-ақ, қыпшақтар қазақ халқын қалыптастырған негізгі этникалық компонент болғанын мұсылман деректері негізінде дәлелдеді. Татар ғалымы Г. Файзрахманов айтқандай ХХ ғасырдың басында В.В. Бартольдтің еңбектері өзінің хронологиялық және проблемалық жағынан ауқымы кең болды (Файзрахманов, 2000: 8).

Сонымен қатар, бұл кезеңде қазақ даласына патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының аясында зерттеу жүргізу мен ақпараттар жинақтау экспедициялары жасақталғаны белгілі. Соның ішінде П.И. Рычков (Рычков, 1999), А.И. Левшин (Левшин, 1996), Л. Мейер (Мейер, 1865), Н.И. Красовский (Красовский, 1868), Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889) және Н.А. Аристовтардың (Аристов, 1896) жазған этнографиялық еңбектері бүгінгі таңда да қыпшақтардың ру-тайпалық құрамын анықтауда бағалы зерттеулер болып қала беруде.

П.И. Рычков Орынбор ведомствасында мем-

лекеттік қызметте жүріп, Орынбор губерниясындағы халықтардың тарихы, этнографиясына қатысты мәліметтерді жинап, П. Карпини, Г. Рубрук еңбектеріндегі деректерге сүйене отырып, «Топография Оренбургской губернии» атты еңбегін жазады. Деректер негізінде П.И. Рычков коман-қыпшақтар мен қыпшақ-половцылар Днепр, Дон, Еділ мен Жайық өзендері аралығындағы жерлерде қоныстанғанын және қырық мың коман татарлармен қақтығыста жеңілгеннен кейін Венгрияға қоныс аударып, венгрия коронасына қызмет жасағанын айтады (Рычков, 1999: 38-39). Сондай-ақ еңбегінде қыпшақтардың рулық құрамы туралы деректер де (Рычков, 1999: 81) бар, оның қазақ, башқұрт халықтарының қалыптасуында маңызды орын алғанын атап өтеді. Бұл жерде қазақ халқының құрамына енген руларды П.И. Рычков қыпшақтар, күнделендер, ұзын, танабұғ, қарабалық-қыпшақ деп бөліп көрсетеді.

А.И. Левшин (Левшин, 1996), Л. Мейер (Мейер, 1865), Н.И. Красовский (Красовский, 1868) өз еңбектерінде қазақ халқының тарихын, этнографиясын, мәдениетін, топонимдарын зерттей жүріп қыпшақтардың ру-тайпалық құрамына қатысты этнографиялық мәліметтерді жинақтап, толықтырды. А.И. Левшин қыпшақ руларын талдай отырып, әр бір рудың бөлімдер мен бөлімшелерге және одан да ұсақ тармақтарға жіктелетінін, әр қайсысының атауларының барын айтады. Мұндай генеологиялық тармаққа жіктелу ортағасырлардағы тайпалар мен халықтардың бәріне дерлік тән құбылыс болғанын атап көрсетеді (Левшин, 1996: 291). Л. Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства» деген еңбегі қыпшақтардың қоныстану аумағы, рулардың ұраны мен таңбасы туралы біршама ақпараттарды қамтығандығымен маңызды (Мейер, 1865: 92-93), дәл осы сияқты Н.И. Красовский, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристовтардың да зерттеулерінде қыпшақ руларының толық тізімі мен қоныстанған аумағы туралы ақпараттар берілген (Красовский, 1868: 364-365; Гродеков, 1889: 19-20; Аристов, 1896).

Сонымен революцияға дейінгі еңбектер эмпирикалық зерттеулер сипатында деректік қорларды жинақтау бағытында жүзеге асырылып, қыпшақтанулық зерттеулердің негізін қалады. Зерттеушілердің назарына коман-қыпшақтардың ру-тайпалық құрамы, этно-саяси тарихы, тарихи географиясы, тілі, әдебиеті, фольклоры, діні сенімі және мәдениеті алынды. Жалпы революцияға дейінгі еңбектер қыпшақтар тарихын Ресей империясы-

ның құрамындағы отар халықтардың тарихы тұрғысынан бір жақты қарастырып, жаулаушы, тонаушы көшпелілер сипатында жазылды. Тарихи зерттеулер негізгі екі бағытта: тарихи жазба деректер мен этнографиялық мәліметтер бойынша жүргізілді. Соның негізінде коман, қыпшақ, қимақ тайпалары жақын тайпалар деген тұжырым жасалған. Қыпшақтардың тілі, ру-тайпалық құрамын зерттеу негізінде қазақ, башқұрт және т.б. түркі тілдес халықтардың этникалық тарихына қыпшақ этникалық компонентінің ықпалы болғаны анықталды.

Кеңестік кезеңдегі зерттеулерді қарастырғанда байқағанымыз, мәселе төңірегінде зерттеу жүргізген тарихи еңбектерде коман-қыпшақтарының тарихына қатысты деректер: орыс жылнамалары, еуропалық хроникалар, араб, парсы, қытай, көне түркі және т.б. жазба деректер ғылыми айналымға енгізілген.

Бұл кезеңдегі қыпшақтанулық тарихи және деректанулық зерттеулер қыпшақтардың саяси тарихына, территориялық орналасуына, этникалық құрамына, жазба ескерткіштеріне және т.б. мәселелеріне арналған.

Қазақстан мен әлем тарихында қыпшақтар тарихы мәселелері көп қырлы. Соның ішінде кеңестік кезеңдегі қыпшақтар тарихнамасы арнайы тоқталуды қажет етеді. Өйткені кеңестік дәуірге дейінгі Орталық Азияны зерттеу, Ресей империясының құрамына енген халықтар тарихы мен мәдениеті бойынша алғашқы мәліметтер жинақтаумен шектелді және империялық мүдде басшылыққа алынды.

Билікке большевиктердің келуімен тарих ғылымы марксистік-лениндік методология тұрғысында империялық кезеңде қол жеткізілген табыстар қайта қарастырыла бастады және Кеңестік билік түркі халықтарын бір-бірінен алшақтатуға тырысты.

Кеңестік дәуірде қыпшақ тарихын қарастырған зерттеулерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. XX ғасырдың 20–60-шы жылдарындағы зерттеулер және XX ғасырдың 60–90-шы жылдарындағы зерттеулер. Бірінші кезеңде жарық көрген зерттеулер негізінен революцияға дейінгі зерттеулерге негізделген болатын және таптық күрес немесе формациялық тұрғыда тарихи зерттеулерде әлеуметтік аспект, әлеуметтік тарих басымдылық танытты. Дегенмен осы кезеңде кеңестік тарих, археология, этнография, тілтану ғылыми мектептерінің негізі қалыптаса бастады. Бұл кезеңде қыпшақтар туралы зерттеулер В. Бартольдтың (Бартольд, 1968: 550-551) шығармаларынан басталып, П.П. Иванов

(Иванов, 1935), А. Пономарев (Пономарев, 1940), К.В. Кудряшов (Кудряшов, 1948), Б.Д. Греков (Греков, 1953), А.Ю. Якубовский (Якубовский, 1927), шығыс тілдері мамандары И. Умняков (Умняков, 1940: 191-198), А.Н. Кононов (Кононов, 1958) және т.б. еңбектерімен жалғасты. Жоғарыда атап өткеніміздей осы еңбектердің ішінде академик В.В. Бартольдтің түркі халықтары тарихына арналған ғылыми зерттеулері аса маңызды болды. Академиктің еңбегінде деректер негізінде қыпшақтардың тарихы, зерттелу деңгейі, деректері, тарихи географиясы, филологиясы, археологиясы мен этнографиясын зерттеу жалғасын тапты. Сонымен қатар қыпшақ компоненті енген халықтардың этногенезі, қыпшақ тайпаларының Хорезммен, Шығыс Еуропа елдерімен байланысы, жерлеу дәстүрлері, мұсылман жазба ескерткіштерінің аудармасы қамтылды.

В.В. Бартольд белгілі этнограф Н.А. Аристов пен неміс ғалымы И. Маркварттың қыпшақтар туралы зерттеулеріне рецензия жазды. Н.А. Аристов еңбегіне сын пікірде еңбектің маңыздылығын айта келе, құман, қыпшақ және қаңлылардың туыстығын мұсылман деректерінің растайтынын жазады (Бартольд, 1968: 266-279). Ал, И. Маркварт еңбегіне сын пікірінде ғалымның зерттеу нысанының ауқымдылығын, қыпшақ, кимек, құман, қаңлы, татар, құн, оғыздардың шығыстан батысқа қозғалыс үдерісін қарастырғанына оң баға бере отырып, еңбектің кемшілік тұстарын, атап айтқанда көшпелілердің діни көзқарастары, тарихи-географиялық танымы бойынша осал жерлерін, сонымен қатар қытай деректеріндегі ақпараттарды мұсылман деректеріндегі ақпараттармен салыстыра отырып талдамағанын айтады. Жалпы, В.В. Бартольдтің қыпшақтанушылық еңбектерін тұжырымдайтын болсақ, кеңестік шығыстану ғылымында қыпшақтардың түркі тілдес халық екендігі, кимек, қыпшақ, құман, половецтердің шығу тегі бір, қыпшақтар қазақ халқының негізін қалаған және қазіргі түркі тілдес халықтардың қалыптасуында маңызды орын алғаны алғаш ғылыми деректер негізінде тұжырымдалды.

П.П. Иванов, А. Пономарев, К.В. Кудряшов, Б.Д. Греков және А.Ю. Якубовский еңбектерінде қыпшақтар мәселесін зерттеудің ғылыми негізі жасалып, Қазақстан мен Орта Азиядағы, Ресейдегі қыпшақ тайпаларының әскери-саяси тарихы, этникалық тарихы, географиясы мен экономикасы қарастырылды. Мәселен, профессор К.В. Кудряшов еңбегінде орыс княздарының қыпшақтарға қарсы жорығы маршруттарын

анықтап, қыпшақ руларының территориясы, қалаларының орналасуы және т.б. мәселелерді қарастырды (Кудряшов, 1948). Арабтанушылар И. Умняков пен С.Л. Волин, шығыстанушы А.А. Ромаскевич және түркітанушы А.Н. Кононовтар өз деректанушылық еңбектерінде Батыс пен Шығыстың қыпшақтануға байланысты жазба ескерткіштерін ғылыми айналымға енгізіп, тақырыпты зерттеуді жаңа деңгейге шығарды. Мәселен, И. Умняков М. Қашқаридың картасында көрсетілген ерте ортағасырлардағы тайпалар, соның ішінде йемек және қыпшақтардың орналасу территориясын қарастырса, «Түркімен және Түркмения тарихы бойынша материалдар» жинағын құрастырушылар С.Л. Волин, А.А. Ромаскевич және А.Ю. Якубовский мұсылман деректерін іздеу, аудару мен түсіндіру бойынша ауқымды жұмыс жасап, қыпшақтар тарихы бойынша құнды деректер берді (МИТТ, 1939). Шығыстанушылар жинақтап, аударған қыпшақ тайпаларының тарихы бойынша араб, парсы деректерінің қатарында Ибн Хордадбехтің, әл-Якубидің, әл-Масудидің, әл-Истахридтің, әл-Макдисидің, «Худуд ал-Алем», әл-Идриси, Рашид-ад-Дин, Ибн әл-Асир, Яқұттың еңбектері бар, бұл құнды деректер бүгінгі таңда да қыпшақтанудың жазба ескерткіштерінің алтын қорын құрайды. Ал, А.Н. Кононов хиуалық тарихшы Әбілғазы Баһадүрдің ғылыми маңызды «Түрік шежіресін» жариялады (Кононов, 1958). Осы аталған еңбектер қыпшақтанудағы ірі ғылыми маңызды деректер болуымен қатар ондағы ақпараттар Дешті-Қыпшақтағы тарихи оқиғалар желісін қалпына келтіруге көмектесті.

Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихының негізгі мәселелері ең алғаш рет 1943 жылы кеңестік тарихшылардың тұңғыш ұжымдық жиынтық еңбегі – «Қазақ ССР тарихында (көне заманнан бүгінге дейін)» жарық көрді. Одан кейінгі басылымы 1949 жылы жарыққа шықты. Осы басылымдарға түзетулер мен толықтырулар енгізіліп, Қазақстанның ертедегі және ортағасырлық тарихы бойынша зерттеулердің негізгі нәтижелері қорытындыланып, кезеңдерге бөлудің көптеген мәселелері жаңаша қарастырылған «Қазақ ССР тарихының» жаңа екі томдық басылымының бірінші томы 1957 ж. шықты (История Казахской ССР, 1957). Осы еңбектер негізінде кейіннен 1977 және 1979 жылдарда Қазақстанның ежелгі, ертедегі және ортағасырлық тарихы жүйелі түрде баяндалған «Қазақ ССР тарихының» I және II томдары жарық көрді. Бірнеше рет толықтырылған бұл еңбек берік деректанулық негізінің болуымен ерекшеленді,

оның үстіне пайдаланылған жазбаша деректердің ауқымы кеңейді, түркі, парсы, араб тілді және қытай деректері пайдаланылды. Сондай-ақ, авторлар ұжымы Қазақстан археологтарының қазбаларының нәтижесінде алынған археологиялық материалдарға, нумизматикалық және антропологиялық деректерге де сүйенді. Зерттеу сол тұстағы тарих ғылымының жетістіктерін толық көрсеткен.

Ортағасырлық ескерткіштерді зерттеу түркі халықтары, қыпшақтар, одан кейінгі қазақ халқының қалыптасу тарихынан, мәдениетінен мол мағлұматтар алып, жазба деректермен байланыстыра отырып жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан да ортағасырлық ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы сол кезеңдегі халықтардың тыныс-тіршілігінен, мәдени және саяси өмірінен қосымша мағлұматтар аламыз. Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін зерттеуде белгілі ғалым, академик Ә.Х. Марғұланның алатын орны ерекше. Ә.Х. Марғұланның кешенді ғылыми-зерттеулері негізінде ортағасырлық Қазақстан тарихындағы қыпшақтардың этно-мәдени құрылысы мәселесі жоғары орын алды (Марғұлан, 1948). Ол Ленинградтық шығыстану мектебінен білімі алған маман ретінде мұсылман әлемінің жазбаша ескерткіштерін: араб, парсы, көне түрік жазбаларын түпнұсқада оқи алды, нәтижесінде ортағасырлық Ибн Хордадбех, Ибн әл-Факих, Гардизи, әл-Идриси, Бируни, Махмұт Қашқари, Зақрия Казвини, Жамал Карши, Ауфи және басқа да көптеген авторлардың еңбектерін ғылыми айналымға енгізді. Кейін ғалымның зерттеулерін оның шәкірттері жалғастырып, қыпшақтардың материалдық мәдениеті бойынша біршама мағлұматтар XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеулерде көрініс тапты.

Жалпы XX ғ. 40–60-шы жылдары тақырыпқа қатысты зерттеулер біраз уақытқа тоқтап қалды. Өйткені бұл кезеңде барлық ғылым салаларында жүргізілген зерттеулер коммунистік партия мүддесіне сай қарастырылды, оның үстіне ұлттың этникалық тамырын, тарихын қарастырылмады. Бұл жағдай 1956 жылы ақпан айында өткен партияның XX съезі Сталиннің жеке басына табынушылықты айыптап, оның зардаптарын жою, тарих, әдебиет пен өнер мәселелеріне көп көңіл бөлуді тапсырылғаннан кейін біршама өзгерді. Тарихқа «Жылымық жылдар» деген атпен енген осы жылдардан бастап тақырып бойынша зерттеулердің екінші кезеңі, яғни 1960–1990 жылдардағы зерттеулер жарыққа шықты.

XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеулерге белгілі ғалымдар Л.Н. Гумилев (Гумилев, 1989), Б. Көмеков (Кумеков, 1972), С.Г. Кляшторный (Кляшторный, 1964), С. Ахинжанов (Ахинжанов, 1989), С. Плетнева (Плетнева, 1990) және т.б. еңбектері жатады. Бұл зерттеулерде қыпшақтардың этникалық және саяси тарихы, географиялық орналасуы, діні, әдет-ғұрпы, мәдениеті, шаруашылығы біршама зерттелген. Батыс Дешті Қыпшақ, яғни оңтүстік орыс далаларын мекендеген қыпшақ, куман, половецтердің тарихын С. Плетнева зерттеді (Плетнева, 1990). Көне түркі руна ескерткіштеріндегі қыпшақтар туралы мәліметтерді жинақтап зерттеген С. Кляшторный болды (Кляшторный, 1964). Кляшторный көне түркі руна жазбалары бойынша қыпшақтардың VIII ғасырға дейінгі этнонимін анықтауға тырысты. Ол жазба деректердегі «түркі-қыпшақ» және «түркі-сир» деген атауды жеке екі одақтардың атауы деп, яғни «түркі және қыпшақ», «түркі және сир» деп қабылдауды ұсынды, яғни бұл бір тайпа атауы емес, екі тайпалық одақтың атауы деген болатын.

IX–XI ғасырларда Ертіс бойындағы қимақтардың батыс тармағы саналып келген, кейіннен шығысында Ертіс өзені, Жоңғар қақпасы, Жетісу өлкесі, оңтүстігінде Сырдария, Арал теңізі, Маңғыстау, Каспий теңізі, Солтүстік Кавказ, батысында Қара теңіз, Азов теңізі, Днепр өзені аралығындағы Евразия кеңістігін Дешті Қыпшақ атандырған қыпшақтардың тарихнамасы IX–XI ғасырлардағы араб географтары мен тарихшыларының шығармаларынан басталады.

Орта ғасырлардағы араб деректемелері бойынша қыпшақтардың этникалық және саяси тарихын, географиялық орналасуын, дінін, әдет-ғұрпын, мәдениетін Б. Көмеков зерттеді. IX–XI ғасырлардағы Қазақстан аумағының шығысында бір емес, бірнеше шаруашылық-мәдени үлгілер болғанын дәлелдеп берді. Алғаш рет қыпшақтар тарихына қатысты мұсылмандық дерек көздері кешенді түрде қарастырылып, ғылыми талдау жасады. Қыпшақ тайпаларына Шығыс және Батыс қыпшақ этно-саяси бірлестігіне қыпшақтар, қомандар, кимектер кіреді деген пікір айтты (Кумеков, 1972).

Айта кету керек белгілі қыпшақтанушы ғалым Б.Е. Кумековтың қыпшақтанулық еңбектері, тұжырымдары қазіргі таңда аталған тақырыпты қарастырып жүрген отандық (Батырша-ұлы, 2005; Ильясова, 2006; Сыдықов, 2010; Анарбаев, 2013 және т.б.) және шетелдік ғалымдардың (Голден, 1992; Коробейников, 2008; Мандоки И, 1996; Гокбел, 2000; Гур, 1994; Уйду Южел,

2001; Кылдыроғлы, 2013, Lyublyanovics, 2015 және т.б.) зерттеулерінде коман-қыпшақтарының тарихы бойынша маңызды зерттеу ретінде басшылыққа алынуда.

Сондай-ақ қыпшақтар туралы тарихи деректердегі мәліметтерді жинап, сараптап, талдап зерттеп, олардың тегін анықтауға тырысқан ғалым С. Ахынжанов болды. Ол қыпшақтардың шығу тегін, географиялық орналасуын, этникалық және саяси тарихын жан-жақты терең зерттеп, көлемді монография жазды (Ахинжанов, 1989). Бұл монография 1914 жылы жарық көрген И. Маркварттың монографиясынан кейінгі қыпшақтар туралы жазылған ең көлемді зерттеу деп мойындалды сол кезеңде.

Қыпшақтардың жазба мұраларын, коман-қыпшақтары мен армян-қыпшақтарының рухани мәдениетінің ескерткіштерін кеңестік кезеңнен бастап, әлі күнге сол бағытта зерттеу жүргізіп жүрген филолог ғалым А.Н. Гаркавец өзінің «Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи» атты зерттеуінде армян-қыпшақ жазба ескерткіштері бес топқа бөлінетінін, яғни тарихи хроникалар, құқықтық және актілік құжаттар, филологиялық еңбектер, зайырлы әдеби шығармалар; культтік әдебиеттер деп жіктеп берді (Гаркавец, 1987). Ал қазіргі кезеңде сол жазба ескерткіштердің аудармасын жасап, терминологияларға түсіндірме беріп, коман-қыпшақтарының тарихынан (Гаркавец, 2002; Гаркавец, 2007) қосымша деректер беріп, зерттеулерді лингвистикалық деректермен толықтыруда.

Сонымен, кеңестік кезеңдегі зерттеулердегі негізгі жетістіктерді қорытындылар болсақ, кеңес ғалымдары ортағасырлық жазба деректер, араб, парсы, моңғол, византия, қытай, латын деректерін аударма жасап, ғылыми айналымға енгізді. Сол деректер негізінде, яғни орыс жылнамаларындағы торки, половцы, еуропалық, византиялық хроникалардағы командар, пешенегтер, араб, парсы, қытай деректеріндегі қыпшақ атаулары бір халықтың аты екені, сондай-ақ жазба деректер негізінде қыпшақтардың қоныстанған территориясы, әлеуметтік-саяси даму деңгейінің жоғары болғаны да анықталды. Негізінен кеңестік зерттеулерде көшпелілерге негативті баға беру басымырақ болды және коман-қыпшақтардың бір тұтас мемлекеттілігі болмады, тек жекеленген мемлекеттік құрылымдар ғана болған деген көзқарас қалыптасты. Кеңестік дәуірде КСРО құрамына енген халықтардың, республикалардың тарихын зерттеу бағытының дамуымен зерттеушілер қыпшақ ру-тайпаларының ортағасырлық Қазақстан жә-

не басқа да түркі тілдес халықтардың тарихында алатын орнын анықтауға тырысты. Армян-қыпшақ жазба мұралары негізінде қыпшақ тілінің ортағасырларда қарым-қатынас құралы болғанын дәлелдесе, археологиялық материалдар, қыпшақтар қалдырған ескерткіштер – балбал тастардың орналасу аумағы бойынша қыпшақтардың қоныстану ареалы нақтыланған. Дегенмен, басты мәселе – қыпшақ этнонимінің этимологиясы, олардың этногенезі анықталмады. Әйтсе де, дәл осы кезеңдегі еңбектерде қыпшақтар мәселесін зерттеудің ғылыми негізі жасалып, Қазақстан мен Орта Азиядағы, Ресейдегі қыпшақ тайпаларының этно-саяси тарихы, әскери жорықтары тарихы, территориясы мен экономикасы қарастырылды. Бұл кезеңнің маңызды тұжырымдары негізінде тарих ғылымында қыпшақтардың этникалық тарихына қызығушылық артты.

Қорытынды

Революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі коман-қыпшақтарының тарихына, этногенезіне, мәдениетіне, діни сеніміне, сауда-экономикалық байланыстарына арналған еңбектердегі көзқарастар мен тұжырымдарға тарихнамалық зерттеуімізде келесідей қорытындыға келдік. Жалпы революцияға дейінгі еңбектерде қыпшақтанулық зерттеулердің іргетасы қаланса, ал кеңестік кезеңде тақырып бойынша жазба деректерді мол қорын зерттеп, ғылыми айналымға енгізу ісінің жүргізілуімен ерекшеленеді. Нәтижесінде қыпшақтардың қоныстану аумағы, көрші халықтармен байланысы, этно-саяси тарихы, археологиялық, жазба ескерткіштері зерттеліп, қыпшақтанулық зерттеулер жаңа сатыға көтеріліп, негізгі тұжырымдар жасалды. Соның ішінде орыс жылнамаларындағы половцы, еуропалық, византиялық хроникалардағы командар, араб, парсы, қытай деректеріндегі қыпшақ атаулары бір халықтың аты екені, сондай-ақ жазба деректер негізінде қыпшақтардың қоныстанған территориясы, әлеуметтік-саяси даму деңгейінің жоғары болғаны ғылыми дәлелденді және түркі тілдес халықтардың этникалық қалыптасу тарихындағы орны анықталды. Сонымен коман-қыпшақтарының тарихына арналған революцияға дейінгі зерттеулер тарихи жазба деректер мен этнографиялық мәліметтер бойынша жүргізілсе, ал кеңестік кезеңдегі зерттеулер лингвистикалық, археологиялық деректер, ауыз әдебиеті үлгілеріндегі мәліметтермен толықтырылып, зерттелген.

Әдебиеттер

- 1 Gokbel Ahmet. (2000). Kıpçak Turkleri. Istanbul.
- 2 Golden, Peter B. (1992). An introduction to the history of the Thirkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden:Harrassowitz.
- 3 Gur Ekrem. (1994). Dest-i Kıpçak tarihi. Istanbul.
- 4 Kildiroglu M. (2013). Kirgizlar ve kıpçaklar (IX asrin ikinci yarısından XVI asra kadar Kirgizlar ve Kıpçaklar etno-siyasi iliskileri.). Ankara «Turk tarih kurumu».
- 5 Korobeinikov D. (2008). A broken mirror: the Kıpçak world in the thirteenth century. The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Brill NV, Leiden.
- 6 Lyublyanovics K. (2015). The Socio-Economic Integration of Tumims in Medieval Hungary. Doctoral Dissertation the degree of Doctor of Philosophy in Medieval Studies. Budapest.
- 7 Mandoky Istvan. (1996). Kumanların Tarihi. Türk Dünyası Tarih Dergisi Temmuz, № 115, S. 15-20.
- 8 Uydu Ucel Mualla. (2001). Rus kaynaklarına göre: Kuman-kipçakların güney rus bozkırlarına yasadıkları sahalар. Turk dünyası Arastirmaları vakfı, Haziran. S. 59-68.
- 9 Анарбаев Қ.С. (2013). Ортағасырлық «Кодекс Куманикус» (XIII ғ. – XIV ғ. басы) жазба ескерткіштері материалдары тарихи-этнографиялық дереккөз ретінде. Сб. мат. международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники». 29-30.05.2013. Астана. С. 317-323.
- 10 Аристов Н.А. (1897). Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина. Санкт-Петербург: тип. С.Н. Худекова.
- 11 Ахинжанов С.М. (1989). Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука.
- 12 Бартольд В.В. (1963). Сочинения. Том I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва: Изд-во вост. лит-ры.
- 13 Бартольд В.В. (1968). Кипчаки. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва: Наука.
- 14 Батырша-ұлы Б. (2005). Мысыр Мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғғ. Алматы: Экономика.
- 15 Гаркавец А.Н. (1987). Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алма-Ата: Наука.
- 16 Гаркавец А.Н. (2002). Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы: Дешт-и-Кыпчак.
- 17 Гаркавец А.Н. (2007). Кыпчакское письменное наследие. Том II. Памятники духовной культуры. Алматы: KASEAN; БАУР.
- 18 Голубовский П.В. (2013). Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Печенеги. История. География. Этнография. Отв. ред. В.Кукушкин. Москва: изд. Ломоносовь.
- 19 Греков Б.Д. (1953). Киевская Русь. Ленинград: Гос. изд-во полит. лит-ры.
- 20 Гродеков Н.И. (1889). Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Том I. Юридический быт. Ташкент: типолит С.И. Лахтина.
- 21 Гумилев Л.Н. (1989). Древняя Русь и Великая степь. Москва: Мысль.
- 22 Иванов П.П. (1935). Очерк истории каракалпаков. Материалы по истории каракалпаков. Москва-Ленинград: АН СССР.
- 23 Ильясова З.С. (2006). Ыақұттың «Муджам» әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы.
- 24 История Казахской ССР. (1957). В 2-х томах. Алма-Ата: Наука КазССР.
- 25 Карамзин Н.М. (1991). История государства Российского в 12-ти томах. Т. II – III. Под ред. А.Н. Сахарова. Москва: Наука.
- 26 Кляшторный С.Г. (1964). Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва: Наука.
- 27 Кононов А.Н. (1958). Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. Москва-Ленинград: АН СССР.
- 28 Красовский Н.И. (1868). Область сибирских киргизов. Ч. I. Санкт-Петербург: тип. Траншеля, Ретгера и Шнейдера.
- 29 Кудряшов К.В. (1948). Половецкая степь. Очерк исторической географии. Москва: ОГИЗ Гос. изд-во географ. лит-ры.
- 30 Кумеков Б.Е. (1972). Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука.
- 31 Кумеков Б.Е. (1987). Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Алма-Ата.: Наука.
- 32 Левшин А.И. (1996). Описание киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы: Санат.
- 33 Маргулан А.Х. (1948). Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.). Известия АН КазССР. Серия историческая. №49. Вып. 4. Алма-Ата: Изд. АН КазССР. С. 119-145.
- 34 Маркварт Й. (2011). О происхождении народа куманов. Перевод А. Немировой. Туркестанская Библиотека. http://www.turklib.ru/general_history/o_proishozhdenii_naroda_kumanov_-_iozef_markvart.html
- 35 Материалы по истории туркмен и Туркмении. (1939). Том I. (VII – XV вв.) Арабские и персидские источники. Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовско-го. Москва-Ленинград: АН СССР.
- 36 Мейер Л. (1865). Киргизская степь Оренбургского ведомства. Санкт-Петербург: тип. Э. Веймара и Ф. Персона.
- 37 Плетнева С.А. (1990). Половцы. Москва: Наука.

- 38 Пономарев А. (1940). Куман-половцы. ВДИ, № 3-4. С. 366-370.
- 39 Рычков П.И. (1999). Топография Оренбургской губернии. Уфа: Китап.
- 40 Соловьев С.М. (1960). История России с древнейших времен. Книга II. Москва: Изд-во социально-экономической литературы.
- 41 Сыдықов А.Ж. (2010). IV-XI ғғ. Византия империясы және Түркі әлемі. Алматы: Қазақ университеті.
- 42 Татищев В.Н. (2012). История Российская. 1 часть. Киев: БКДА.
- 43 Умняков И. (1940). Из литературы об ал-Идриси. ВДИ. № 2.
- 44 Файзрахманов Г.Л. (2000). Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. Казань: Мастер Лайн.
- 45 Якубовский А.Ю. (1927). Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. Черты из торговой жизни половецких степей. Византийский временник. Т. 25. С. 53-76.

References

- 1 Gokbel Ahmet. (2000). Kıpçak Türkleri. Istanbul.
- 2 Golden, Peter B. (1992). An introduction to the history of the Thracic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden:Harrassowitz.
- 3 Gur Ekrem. (1994). Dest-i Kıpçak tarihi. Istanbul.
- 4 Kildiroglu M. (2013). Kirgizlar ve kıpçaklar (IX asrin ikinci yarısından XVI asra kadar Kirgizlar ve Kıpçaklar etno-siyasi iliskileri.). Ankara «Turk tarih kurumu».
- 5 Korobeinikov D. (2008). A broken mirror: the Kipchak world in the thirteenth century. The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Brill NV, Leiden.
- 6 Lyubyanovics K. (2015). The Socio-Economic Integration ofTumims in Medieval Hungary. Doctoral Dissertation the degree of Doctor of Philosophy in Medieval Studies. Budapest.
- 7 Mandoky Istvan. (1996). Kumanların Tarihi. Turk Dunyasi Tarih Dergisi Temmuz, № 115, S. 15-20.
- 8 Uydu Ucel Mualla. (2001). Rus kaynaklarına göre: Kuman-kipçakların güney rus bozkırlarına yasadıkları sahalар. Turk dunyasi Arastırmaları vakfı, Haziran. S. 59-68.
- 9 Anarbaev K.S. (2013). Ortagasyrlyk «Kodeks Kumanıkus» (XIII g. – XIV g. basy) zhazba eskertkishteri materialdary tarihi-jetnografıjalyk derekkoz retinde. Sb. mat. mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Kıpçaki Evrazii: istoriya, jazyk i pis'mennoye pamjatniki». 29-30.05.2013. Astana. S. 317-323.
- 10 Aristov N.A. (1897). Zаметki ob jetnicheskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedeniya ob ih chislennosti. Zhivaja starina. Sankt-Peterburg: tip. S.N. Hudekova.
- 11 Ahinzhanov S.M. (1989). Kıpçaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. Alma-Ata: Nauka.
- 12 Bartol'd V.V. (1963). Sochineniya. Tom I. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija. Moskva: Izd-vo vost. lit-ry.
- 13 Bartol'd V.V. (1968). Kıpçaki. Sochineniya. Tom V. Raboty po istorii i filologii tjurkskih i mongol'skih narodov. Moskva: Nauka.
- 14 Batyrsha-uly B. (2005). Mysyr Mamluk memleketinin Deshti-Kypçakpen bajlanystary. XIII-XV gg. Almaty: Jekonomika.
- 15 Garkavec A.N. (1987). Kypçakskie jazyki: kumanskij i armjano-kypçakskij. Alma-Ata: Nauka.
- 16 Garkavec A.N. (2002). Kypçakskoe pis'mennoe nasledie. Tom I. Katalog i teksty pamjatnikov armjanskim pis'mom. Almaty: Desht-i-Kypçak.
- 17 Garkavec A.N. (2007). Kypçakskoe pis'mennoe nasledie. Tom II. Pamjatniki duhovnoj kul'tury. Almaty: KASEAN; BAUR.
- 18 Golubovskij P.V. (2013). Pechenegi, torki i polovcy do nashestvija tatar. Pechenegi. Istorija. Geografija. Jetnografija. Otv. red. V.Kukushkin. Moskva: izd. Lomonosov.
- 19 Grekov B.D. (1953). Kievskaja Rus'. Leningrad: Gos. izd-vo polit. lit-ry.
- 20 Grodekov N.I. (1889). Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti. Tom I. Juridicheskij byt. Tashkent: tipo-lit S.I. Lahtina.
- 21 Gumilev L.N. (1989). Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. Moskva: Mysl'.
- 22 Ivanov P.P. (1935). Oчерk istorii karakalpakov. Materialy po istorii karakalpakov. Moskva-Leningrad: AN SSSR.
- 23 Il'jasova Z.S. (2006). Jakuttyn «Mudžham» al-buldan» (XIII g.) zhagrafıjalyk zhinagy- Kazakstannyn ortagasyrlyk tarihinyn deregi. T.g.k. gylymi darezhesin alu ushin dajyndalğan dissertacija. Almaty.
- 24 Istorija Kazahskoj SSR. (1957). V 2-h tomah. – Alma-Ata: Nauka KazSSR.
- 25 Karamzin N.M. (1991). Istorija gosudarstva Rossijskogo v 12-ti tomah. T. II – III. Pod red. A.N. Saharova. Moskva: Nauka.
- 26 Kljashtornyj S.G. (1964). Drevnetjurkskie runicheskie pamjatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii. Moskva: Nauka.
- 27 Kononov A.N. (1958). Rodoslovnaja turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazi hana hivinskogo. Moskva-Leningrad: AN SSSR.
- 28 Krasovskij N.I. (1868). Oblast' sibirskih kirgizov. Ch. I. Sankt-Peterburg: tip. Transhelja, Retgera i Shnejdera.
- 29 Kudrjashov K.V. (1948). Poloveckaja step'. Oчерk istoricheskoy geografii. Moskva: OGIZ Gos. izd-vo geograf. lit-ry.
- 30 Kumekov B.E. (1972). Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam. Alma-Ata: Nauka.
- 31 Kumekov B.E. (1987). Arabskie i persidskie istochniki po istorii kypçakov VIII-XIV vv. Alma-Ata: Nauka.
- 32 Levshin A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kajsackih ord i stepej (pod obshej redakciej akademika M.K. Kozybaeva). Almaty: Sanat.
- 33 Margulan A.H. (1948). Arheologicheskie razvedki v Central'nom Kazahstane (1946 g.). Izvestija AN KazSSR. Serija istoricheskaja. №49. Vip. 4. Alma-Ata: Izd. AN KazSSR. S. 119-145.

- 34 Markvart I. (2011). O proishozhdenii naroda kumanov. Perevod A. Nemirovoj. Turkestanskaja Biblioteka. http://www.turklib.ru/general_history/o_proishozhdenii_naroda_kumanov_-_iozef_markvart.html
- 35 Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. (1939). Tom I. (VII – XV vv.) Arabskie i persidskie istochniki. Pod redakciej S.L. Volina, A.A. Romaskevicha i A.Ju. Jakubovskogo. Moskva-Leningrad: AN SSSR.
- 36 Mejer L. (1865). Kirgizskaja step' Orenburgskogo vedomstva. Sankt-Peterburg: tip. Je. Vejmara i F. Persona.
- 37 Pletneva S.A. (1990). Polovcy. Moskva: Nauka.
- 38 Ponomarev A. (1940). Kuman-polovcy. VDI, № 3-4. S. 366-370.
- 39 Rychkov P.I. (1999). Topografija Orenburgskoj gubernii. Ufa: Kitap.
- 40 Solov'ev S.M. (1960). Istorija Rossii s drevnejshih vremen. Kniga II. Moskva: Izd-vo social'no-jekonomicheskoj literatury.
- 41 Sydykov A.Zh. (2010). IV-XI gg. Vizantija imperijasy zhane Tyrki alemi. Almaty: Kazak universiteti.
- 42 Tatischev V.N. (2012). Istorija Rossijskaja. 1 chast'. Kiev: BKDA.
- 43 Umnjakov I. (1940). Iz literatury ob al-Idrisi. VDI. № 2.
- 44 Fajzrahmanov G.L. (2000). Drevnie tjurki v Sibiri i Central'noj Azii. Kazan': Master Lajn.
- 45 Jakubovskij A.Ju. (1927). Rasskaz Ibn-al-Bibi o pohode maloazijskih turok na Sudak, polovcev i russkih v nachale XIII v. Cherty iz torgovoj zhizni poloveckih stepej. Vizantijskij vremennik. T. 25. S. 53-76.